

CĂRȚI LITURGICE ȘI DE PIETATE ÎN PAROHIELE EPARHIEI GRECO-CATOLICE DE ORADEA MARE (1850-1900)

Silviu-Iulian Sana*

Abstract: *After the Union with the Roman-Catholic Church, the Romanian Greek-Catholics used in parallel, not only the old Orthodox books of worship published in Râmnic and Bucharest, but also the Greek-Catholic ones, published in Blaj and Buda. We note the fact that, in the 19th century, the Greek-Catholic parishes have used those of Orthodox provenance, much less numerically, in parallel with the Greek-Catholic ones printed in the printing house from Blaj, their purchase being made by private initiatives (priest, teacher, community) or by the churches. Almost until the end of the 19th century, books of worship printed with Cyrillic alphabet were used, those with Latin alphabet being used by parishes in the last two decades of that century. The use of those with Cyrillic alphabet is proven by the event, property and religious notes present on them. Removing the books written with Cyrillic alphabet and their replacement with those printed with Latin alphabet was a long and lasting process caused, on one hand, by the editorial policy of the ecclesiastical institution, which only in 1872 regulated the printing of all the religious books written with Latin alphabet and, on the other hand, due to the rural mentality, quite unwilling to change, especially since the new editions of the "Litourgicon" from 1870 and the "Epistle Book" from 1878, adopted new formulas, excessively Romanized, which is another reason for their acceptance with a dose of restraint. In addition, one must also take into account the financial situation of the poor parishes, that could not afford to purchase the new books printed by the printing house from Blaj, using the ones they held. Regarding the piety literature, in the second half of the 19th century, the Greek-Catholics used the old devotions of Byzantine tradition (Chapel of Virgin Mary and various Akathists) that were in the books of worship along with the new printed works strictly focused on the believer's piety and religiosity. These private initiatives, printed in the printing houses from Gherla, Satu Mare, Baia Mare, Sibiu, are collections of different prayers, translations from the Roman-Catholic devotional literature stemming from the community specific of the Byzantine devotional prayers, where the celebration was made in the church according to the holidays of the calendar of the church, focusing on private prayer. Generically named "Prayer Books", they addressed not only to young pupils but also to believers, the aim being the cultivation of virtues and, therefore, the implementation of an exemplary morality in every parish. By increasing the number of readers, as a consequence of the literacy process, these piety books will help increase the religiousness among the believers, complementing the Byzantine traditional specific of the Romanian Greek-Catholics.*

Keywords: Greek-Catholic, Orthodox, old books, Cyrillic alphabet, piety literature, prayers, Oradea.

* Dr. bibliotecar, Colecții Speciale, Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Oradea; e-mail: sana_silviu@yahoo.com

După momentul Unirii cu Biserica Romano-Catolică, românii greco-catolici au folosit, în paralel, atât cărțile de cult vechi ortodoxe¹ tipărite la Râmnic, București și Buda, cât și cele greco-catolice, editate la Blaj², limba de celebrare din cadrul serviciilor liturgice fiind cea românească, după îndemnul Episcopului Atanasie adresat în Sinodul din 14 septembrie 1700: *Popii să facă slujbă cât vor putea românește*³. Totuși, în cazul parohiile greco-catolice rutene, limba de celebrare a rămas slavona, bineștiut fiind faptul că folosirea cărților de cult în limba română a mers în paralel cu cele de limbă slavonă⁴, cel puțin în prima jumătate a veacului al XVIII-lea⁵, mai ales în satele unde existau comunități mixte de ruteni și români⁶.

Situația precară a parohiilor greco-catolice, care se confruntau cu lipsa cărților liturgice, a fost rezolvată de Episcopul Moise Dragoș (1776-1787), care, prin rezoluțiunea imperială nr. 596 din 18 februarie 1786, a primit un ajutor de 8500 de florini pentru achiziționarea cărților de cult necesare în parohiile din subordinea sa⁷. La fel s-a procedat în anul 1807, când s-au cumpărat cărți liturgice

¹ În privința utilizării cărților de cult provenite din Țările Române, au existat numeroase dispoziții ecleziastice și laice care interziceau folosirea acestora de către clericii greco-catolici (A se vedea recentul studiu semnat de Eva Mârza, *Politica culturală și principii ale autorității de la Viena privind activitatea tipografiilor românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, „Annales Universitatis Apulensis, series Historica”, nr. 1/2011, p. 203-220).

² Iacob Radu, *Șematismul istoric al Diecezei Române Unite a Orăzii-Mari*, Oradea, Tipografia „Ateneul”, [1929], p.102.

³ Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, Tipografia Seminarului Greco-Catolic, 1914, p. 242.

⁴ Pe această filieră, cercetătorul Florian Dudaș semnală următoarele cărți liturgice slavone provenite din parohiile greco-catolice și din fondul Bibliotecii Episcopiei Române Unite de Oradea: *Molitvelnic slavon*, Veneția 1538-1540 cu însemnarea *V[arad] Olaszi Orosz Parochija*; *Liturghier*, Kiev, 1629; *Evanghelie*, Lvov, 1636; *Octoih*, Lvov, 1640 (Pentru detalii a se vedea Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din țara Bihorului*, I, Timișoara, Edit. de Vest, 2007, p. 12, 33-34, 36).

⁵ Acest fapt este descris în actele vizitației canonice efectuate în anul 1750, în satele din comitatul Bihor, de către Episcopul-vicar Meletie Kovaci (1748-1770). La întrebarea din chestionar, *Biserica are cărți de tăt felul sau nu sunt de ajuns?* s-a răspuns în funcție de situația găsită pe teren. Despre parohia Leta Mare/Letavertes (comitatul Bihor) se menționa: [...] *cărți românești nu sunt nici una; rusești sunt Penticostar și Triologhion și Evanghelie*. În satul Pocei existau [...] *Minei, Penticostar, Triod scris cu mâna, Liturghie, Catavasier, Psaltire, Octoih, Ceasloveț scris de mână*, iar în satul Vășad, parohia deținea un *Minei*, o *Propovedanie* și un *Ceaslov* (Detalii la Blaga Mihoc, *Biserica și societate în Nord-Vestul României*, Oradea, Edit. Logos 94, 2003, p. 54, 72, 73, 76).

⁶ Este vorba de parohiile Oradea-Olosig Ruteni, Macău (comunitate mixtă română-ruteană) Hoszu-Palyi (comunitate mixtă română-ruteană), Leta Mare Ruteni, Nyir-Acsad, Șilindru (comunitate mixtă română ruteană) și Carei Ruteni (A se vedea *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro anno MDCCCLIV*, Magno-Varadini, Typis Aloysii Tichi, [1854], p.17, 24, 54-55, 57, 58, 74).

⁷ Dudaș, *op.cit.*, II, p. 195. Acest fapt este atestat într-o însemnare pe un *Strașnic* tipărit la Blaj, în 1773, care a aparținut parohiei Nădar din protopopiatul Sfârnaș: *Comparatus est hic liber Lyturgicon ex fundo 8500 florinum penes B[enigna] Resolutionem Regiam de 18 fevruari [1]786 sub n[ume]ris 596 et 7625 emanatam pro usso Dioecesis M[agno] Var[adinensis] Gr[aeco]-Cath[olicis]*.

dintr-o suma de bani, lăsați prin testament, de Episcopul Ignatie Darabant (1790-1805)⁸. Nici ierarhul Samuil Vulcan (1806-1839) nu a neglijat această îndatorire, contribuind la cumpărarea de cărți liturgice pentru parohiile din subordinea lui, așa cum a făcut-o în anul 1808, când a donat un *Strașnic* (Blaj, 1804) parohiei Mociar din protopopiatul Holod⁹. Astfel, dotarea parohiilor cu cărți de cult a fost mult îmbunătățită față de perioada anterioară. Un exemplu concret îl întâlnim la parohia Porcsalma (comitatul Satu Mare)¹⁰, în al cărui inventar, întocmit la 12 iunie 1809 de către preotul Vasile Csabai, sunt menționate un număr de 15 cărți de cult, dintre care 7 erau în limba slavonă, tipărite între 1690 și 1767, și 8 în limba română, tipărite la Blaj între anii 1753 și 1800¹¹.

Având neaparată nevoie de aceste cărți de cult, preoții s-au străduit să aibă toate cele necesare cultului, tocmai pentru a asigura binele spiritual al propriilor credincioși. De remarcat este faptul cum s-a produs achiziționarea acestora, dotarea parohiilor greco-catolice cu cărți liturgice fiind făcută prin două filiere: prima este legată de inițiativa privată, achiziționarea fiind făcută de către preot, învățător sau comunitatea sătească, caracteristică specifică unei biserici rurale¹²; a doua era cea instituțională, făcută prin intermediul instituției bisericesti (parohie, protopopiat, episcopie), fapt care însemna o maturitate organizatorică și care se încadra în prevederile dreptului canonic. În primul caz, prin achiziționarea cărții de către o persoană privată, avem de-a face cu fenomenul circulației cărților bisericesti,

⁸ *Ibidem*, p. 233, 290, 308.

⁹ *Ibidem*, p. 304. *Această sfântă și dumnezeiască carte, adecă Strașnic, ... carele din mila Măriei Sale Prea luminatului și Preasfințitului Domnului Domn Samoil Vulcan, Vlădicul Orăzii Mari, s-au dat pe sama s[finte]i bisearicii Mociarului în 23 de zile ale lui mai, anul [1]808. Scris-am eu, Pașcaș Gheorgh, cantorul bisearici[i] Mociarului și notaroșul, în luna lui iunie 25 de zile, anul [1]808.*

¹⁰ Comunitatea greco-catolică din această localitate era formată din românii și rutenii aduși aici de către nobilul Szaplontzay Kristof în secolul al XVIII-lea. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, șematismele semnalau că această parohie avea aprobare de a oficia slujbele liturgice doar în limba română, pentru ca din anul 1864 acestea să fie celebrate doar în ruteană, iar în anul 1900 doar în limba ruteană și maghiară (A se vedea *Szátmar Vármegye*, Budapest, s.a., p. 140; *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Graeci-Ritus Catholicorum pro anno a Christo nato MDCCCXXVII*, Magno-Varadini, Tipis Joannis Tichy, p. 102-103; *Schematismus Venerabilis ... pro anno a Christo nato MDCCCXXIV*, Magno-Varadini, Tipis Aloysii Tichy, p. 97; *Schematismus Historicus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Graeci-Ritus Catholicorum pro anno jubilari 1900*, Magno-Varadini, Typis Samuelis Berger jun., 1900, p. 263-264).

¹¹ Mihoc, *op.cit.*, p. 126. Este vorba de următoarele cărți liturgice: *Octoih*, Blaj, 1753; *Euhologhion*, Blaj, 1756; *Liturghier*, Blaj, 1759; *Evanghelie*, Blaj, 1756; *Ceaslov*, Blaj, 1778; *Catavasier*, Blaj, 1778; *Apostol*, Blaj, 1783; *Triodion*, Blaj, 1800.

¹² Dăm ca și exemplu achiziționarea de către un credincios a unui *Triod*, tipărit la Blaj în 1813, pentru parohia Istrău din protopopiatul Carei: *Aceasta o au cumpărat Badea Vasile cel mai Tânăr pe sama biserici[i] de[n] Istrău să fie veșnică pomenire părinților, moșilor și strămoșilor, ca de [la] biserica de[n] Istrău să nu se înstrăineze [...]. Dat în Istrău, 1824, februarie 14. Pop Petru, Blac Mărișca. Rămasă lui Badea Vasile, susnumitului. (Dudaș, *op.cit.*, II, p. 420).*

acestea putându-și schimba locația atunci când preotul sau cantor-învățătorul se muta în altă parohie, sau pur și simplu, când era vândută sau donată către o altă persoană sau comunitate. În această privință, un exemplu elocvent îl găsim în parohia Aușeu (protopopiatul Crișul Repede). Însemnarea găsită pe un *Liturghier* tipărit la Blaj, în 1807, menționa cumpărarea acestei cărți de către o persoană privată: *Acest S[fânt] Liturghier s-au cumpărat cu spesele poporeanului s[fintei] biserici de[n] Aușeu, Ioanne Dejeu, fiind curator a[1] s[fintei] biserici, în anul 1857 în ziua ss. A.A. Petru și Pavel, fiind paroch Ioan Christian [...]*¹³. În cel de-al doilea caz, acela a achiziționării cărților prin intermediul instituției bisericești, un exemplu elocvent este acela al Episcopului Moise Dragoș, care în 1786 a achiziționat cărți de cult pentru parohiile din subordinea sa. Un alt caz semnificativ, dar de data aceasta care încuraja cumpărarea cărților liturgice pe banii parohiei sau comunității locale, este acela din 13 iulie 1857, când Episcopul Vasile Erdélyi (1843-1862) recomanda clerului achiziționarea unor cărți pentru școlile primare. Pe lângă cărțile școlare necesare școlii, în catalog erau incluse și două cărți liturgice: *Orologhion*, tipărit la Blaj și *Psaltirea*¹⁴.

Tabel nr. 1. Ediții ale cărțile liturgice tipărite la Blaj în perioada anilor 1755-1918.

Nr. crt.	Carte liturgică	Ediții ale cărților liturgice (anul tipăririi)					
		1756	1775	1807	1817	1870	1905
1	<i>Liturghier</i>	1756	1775	1807	1817	1870	1905
		1914					
2	<i>Evangeliiar</i>	1765	1776	1817	1825	1880	1900
3	<i>Apostol</i>	1767	1802	1814	1878	1894	1911
4	<i>Molitvelnic sau Euhologiu</i> ¹⁵	1754	1757	1784	1815	1868	1894
		1913					
5	<i>Ceaslov sau Orologiu</i>	1766	1773	1778	1786	1793	1793
		1808	1835	1869 ¹⁶	1890		
6	<i>Antologhion sau Minei</i>	1781	1839	1910	1913		

¹³ *Ibidem*, p. 372.

¹⁴ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale (infra: S.J.A.N.BH, Parohia greco-catolică Vășad, dos. 2, f. 59-59v.

¹⁵ În colecțiile Bibliotecii Județene „Gheorghe Șincai” Bihor am identificat următoarele ediții: *Molitvelnic*, Blaj, [1757]; *Euhologhion adeca Molitvenic*, Blaj, 1784; *Euhologhion adecă Molitvenic*, Blaj, 1815; *Euhologiu*, Blaj, 1913.

¹⁶ A se vedea exemplarul din colecțiile Bibliotecii Județene *Gheorghe Șincai* Bihor cota II 37213, 295781.

Nr. crt.	Carte liturgică	Ediții ale cărților liturgice (anul tipăririi)					
7	<i>Penticostar</i>	1808	1860	1878	1889	1912	
8	<i>Octoih</i>	1760	1770	1792	1825	1858	1865
		1875	1892	1914	1918		
9	<i>Strașnic</i>	1753	1755	1773	1800	1804	1817
10	<i>Triod</i>	1800	1813				
11	<i>Catavasier</i>	1769	1777	1793	1802	1824	
12	<i>Psaltire</i>	1764	1786	1809			
13	<i>Acatist</i>	1763	1774	1786	1791		
14	<i>Arhieraticon</i>	1777	1913				

Sursa: *Bibliografia Românească Veche, I-IV*, București, 1903-1944; *Bibliografia Românească Modernă 1831-1918, I-III*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1984, 1986, 1989.

Pentru perioada anilor 1850-1900, parohiile subordonate Episcopului greco-catolic de Oradea au folosit cărțile bisericești tipărite cu alfabet chirilic, în paralel, cu cele tipărite în alfabet latin. Înlocuirea celor cu alfabet chirilic a fost un proces lent și de durată, menționat și de canonicul Iosif Papp-Szilágyi în circulara din 5 iunie 1850. Se cerea învățătorilor ca materiile să se înveție în limba română [...], cu litere cirilice, și deodată cu strămoșești Române, [...] până ce se vor tipări Cărțile Bisericești cu litere române și cele cirilești se vor lepăda afară¹⁷. Abia în anul 1872, prevederile canonice ale Sinodului Provincial stipulau clar tipărirea cărților rituale cu litere latine, și în stilul corespunzător statului de perfecțiune la care a ajuns limba românească¹⁸, și impuneau preoților, folosirea cărților liturgice aprobate de Ordinariat¹⁹. Prin aceste prevederi se urmărea înlocuirea treptată a tipăriturilor cu litere chirilice cu cele scrise în alfabet latin²⁰ și o delimitare față de

¹⁷ S.J.A.N.BH, Parohia greco-catolică Vășad, dos. 1, f. 98v.

¹⁸ Conciliul Provincialu Primu alu Proviciei Basericești Greco-Catolice de Alba-Julia și Făgărașiu ținutu la anulu 1872, Blaș, 1872, p. 115; Bălan, *op.cit.*, p. 268.

¹⁹ Biserica fiind pusă de Domnul nostru Isus Cristos, ca să vegheze pentru integritatea credinței, și peste sfințenia cultului, dela început s-a îngrijit, ca numai cărți aprobate de dânsa să se întrebuințeze la cultul divin, ori să servească spre nutriria pietății private a credincioșilor. Dreptaceea Sinodul nici de cum nu poate încuviința ca în Bisericile acestei Provincie să se introducă, ori să se întrebuințeze alte cărți, decât cele aprobate de Ordinariatele greco-catolice (Detalii la Ioan Genț, *Administrația bisericească, Oradea-Mare*, 1913, p. 103).

²⁰ Din informațiile care le avem, prima carte liturgică tipărită la Blaj cu alfabet latin, este un *Euhologhion* tipărit în anul 1868: *Euhologiu adeca adunare de rogatiuni si bencuventari bisericesci dupa ritulu bisericeii resaritului, intocmitu spre usulu preutimei. În dilele M. Sale prea inalțiatului imperatu si rege apostolescu, mareprincipele Ardealului Franciscu Iosif I cu aprobarea celor mai mari*. Ed. IV, cu litere. Blasiu (Cu tipariulu seminariului Archidiecesanu), la A.D. 1868, (22x14). 2f.

cele ortodoxe, tipărite recent, care erau socotite ca fiind cu erori și inadvertențe față de doctrina catolică²¹. Această cerință, de înlocuire a cărților în alfabet chirilic, a fost adresată Sinodului Provincial al II-lea din 1882 și de către preoții și învățătorii din protopopiatele Vășad și Someș. În memoriul din 23 mai 1882 se cerea *tipărirea cărților bisericești cu litere* [latine n.n.]²² și [...] *constituirea unei Comisiuni bisericesci scolastice de învățământ general, compusă din bărbați de letere competenți din provincia întregă metropolitană, care să vadă de tipărirea cărților bisericesci [...]*²³.

Situația cărților de cult folosite în parohiile din eparhia orădeană este descrisă amănunțit și evidențiată în raportul adresat Congregației de Propaganda Fide de către candidatul la scaunul episcopal, Iosif Papp-Szilághyi, în anul 1862. Acesta enumeră folosirea a 12 cărți liturgice²⁴ pentru parohiile românești și 10 pentru parohiile rutene. Anul tipăririi și proveniența acestor cărți variază, canonicul amintind, pentru cele de limbă română, atât edițiile tipărite la Blaj (*Sfânta Evanghelie*, 1817; *Apostol*, 1814; *Liturghier*, 1807; *Orologhion*, 1793; *Euhologhion*, 1784 și 1815; *Strașnic* tipărit în trei ediții 1753, 1773 și 1804; *Penticostar*, 1768; *Psaltire* în diferite ediții)²⁵ cât și pe cele tipărite în centrele ortodoxe din Principatele Dunărene (Râmnic, București), Sibiu și Buda. Despre edițiile ortodoxe ale cărților liturgice, canonicul menționa utilizarea acestora cu

+ 556 [-560] p. Noile tipărituri aveau limba română exagerat de latinizată, aceste *înnoiri* fiind consecința curentului latinist promovat de către canonicul de la Blaj, Timotei Cipariu (1805-1887), exemple, în acest sens, fiind *Liturghierul* din 1870 și *Apostolul* din 1878 (A se vedea detaliat *Bibliografia Românească Modernă 1831-1918*, II, p. 273; Bălan, *op.cit.*, p. 215, 234, 237).

²¹ Acest fapt este verificat în raportul viitorului episcop Iosif Papp-Szilághyi, din 1862, care informa Congregația de Propaganda Fide de edițiile recente tipărite recent la Sibiu, sub Episcopul Andrei Șaguna: *Recentioribus temporibus vero cum primis qui cum approbatione Andreae Saguna Ep[iscop]i schismatici Cibiniensis in Transilvania typis eduntur tam aliqua mutationum et errorum indicia praesserunt. – Quibus ea ratione ixe[n]tur ob[ser]viam, si editions nouae cum approbatione Metropoliae gr[aeco] catholicae Alba-Iuliensis et eiusdem typographia vulgandae omnes errors, qui irrepissent, correctos exhiberent omnes que libros, qui adusque et necessitate a schismaticis comparavi debuerent aliis in eadem typographia typis dendis diminuerent* (Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (infra: SJANCJ) Fond Episcopia Greco-Catolică Oradea, Fond E.G.C.O.), dos. 136, f. 26v..

²² S.J.A.N.BH, fond E.G.C.O., inv. 881, dos. 754, f. 26.

²³ *Ibidem*, f. 28-29.

²⁴ 1. *Evangelium*; 2. *Epistolarum*; 3. *Missale sive Liturgiconi tres Sacres Liturgias S. Ioannis Chrysostomi, St. Basili Magni et St. Gregorii Nazianensi Praesancficatorum continens*; 4. *Breviarium sive Horologion*; 5. *Euhologion sive Rituale: Rituale sive chorales sunt dequenter*; 6. *Octoihion sive octotonium, secundum 8 tonos divisum*; 7. *Menologion sive Mineiu compositum iuxta 12 menses*; 8. *Triodium pro tempore ieiunii quadragesimalis compositum*; 9. *Strașnicu sive Vigiliarium pro tempore Sancta Magnae Septimanae usabile*; 10. *Pentecostalion pro tempore a Sancta Die Paschalis utque diem magnum Pentecosted ad liberi solitam Praeteria danturii*; 11. *Psalterium*; 12. *Catavasierum distinctos pro maioribus testis hymnos continens*. (SJANCJ, Fond E.G.C.O. dos. 136, f. 26.)

²⁵ *Ibidem*, f. 26-26v.

aprobarea Ordinariatelor greco-catolice, neexistând diferențe față de cele greco-catolice²⁶. Totuși, canonicul atenționa asupra *schimbărilor* și *erorilor* din edițiile tipărite cu aprobarea Episcopului Andrei Șaguna (1847-1873), manifestând rețineri în folosirea acestora. Sunt enumerate apoi cele 10 cărți liturgice folosite în parohiile rutene: *Liturghier*, Lvov, 1712; *Evanghelie*, Lvov, 1722; *Apostol*, Kiev, 1738; *Poluslav/Orologhion*, Lvov, 1726; *Strașnic*, Lvov, 1761; *Minei*, Kiev, 1734; *Octoih*, Lvov, 1733; *Triod*, Lvov, 1699; *Penticostar*, Lvov, 1730; *Imnologhion*, Lvov, 1709; *Psaltire*, Lvov, fără an; *Sfânta Scriptură*, Buda, 1804²⁷. Aceste cărți folosite de greco-catolici sunt menționate și în compediul de drept canonic *Enchiridion Juris Ecclesiae Orientalis Catholicae*, canonicul Papp-Szilagyi făcând referire la constituția Papei Benedict al XIV-lea (1740-1758), care cerea vigilență din partea Ordinariatelor locale în cazul folosirii cărților de cult ortodoxe²⁸.

În privința provenienței și a înzestrării cu cărți de cult, situațiile întâlnite în 12 parohii²⁹ (a se vedea tabelul nr. 3 și graficul nr. 4) ce aparțineau de episcopia orădeană erau diferite³⁰. Marea majoritate a cărților de cult erau editate pe teritoriul Monarhiei Habsburgice (Blaj și Buda), cărțile de proveniență din teritoriile extracarpatiche (Râmnic și București), fiind mai puține numeric. Totuși, excepțiile de la regulă apar mai ales în privința înzestrării cu cărți de cult, ținându-se cont de

²⁶ Tot în această privință, a folosirii cărților rituale de către greco-catolici, raportul din 1869 adresat Congregației De Propaganda Fide, de către Mitropolitul Ioan Vancea (1868-1892), consemna că toate cărțile folosite în ceremoniile liturgice sunt în limba română, traduse după originalele grecești, aprobate de Sfântul Scaun, evitând a spune folosirea edițiilor ortodoxe și a celor în slavonă pentru parohiile rutene. (Detalii la Ioan Vancea, *Corespondența cu Sfântul Scaun (1865-1890)*, ediție, studiu introductiv și note: Ion Cârja și Daniel Sularea, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007, p. 102-103).

²⁷ SJANCI, fond E.G.C.O. dos. 136, f. 26-26v.

²⁸ *Quia in ecclesiasticis graecorum libris nonnulli errores irepsere, quibus primaevam Ecclesiae graecae puritatem fraude potissimum ac dolo schismaticorum corruptam esse orthodoxi dolent, Ordinarium locorum vigilantiam excitamus, ut nonnisi librorum probatorum usum admittant.* (Josepho Papp-Szilágyi, *Enchiridion Juris Ecclesiae Orientalis Catholicae*, M.-Varadini, Typis Aloysii Tichy, 1862, p. 366).

²⁹ Selecționarea parohiilor greco-catolice a ținut cont de următoarele criterii: starea materială, vechimea și zona geografică. În privința stării materiale a parohiilor din tabel, în funcție de venitul realizat, acestea se încadrează în trei categorii: clasa I (bogate)– Oradea-Mare, Vășad și Giriș; clasa II (venit mediu)– Bolda, Tiream, Haieu și Portița; clasa a III-a (venit mic) Aușeu, Betfia, Drăgești și Holod. În privința parohiei Băița, aceasta a trecut la Unire în jurul anului 1900, neavând informații despre veniturile sale. (Detalii la Silviu Sana, ... *pentru sufletele credincioșilor... Structuri bisericești și școlare în Eparhia Greco-Catolică de Oradea-Mare. Parohii și școli sătești (1850-1900)*, Oradea, Edit. Universității din Oradea, p. 334).

³⁰ Menționăm că datele oferite în tabele sunt extrase din catalogul cercetătorului Florian Dudaș, o cercetare detaliată asupra numărului de cărți de cult, putând fi făcută doar prin analizarea inventarelor din parohii, de-a lungul întregii perioade menționate. Astfel, pentru a evita neînțelegerile și confuziile în privința faptului că o carte a aparținut parohiei X, am admis formula menționată în tabel: *cărți de cult folosite în parohiile greco-catolice*.

poziția geografică a parohiei, de potențialul său material, dar și de parcursul profesional al proprietarului (preotul sau învățătorul), care, prin mutarea într-o altă parohie, contribuia în mod direct la circulația cărții bisericești. Astfel, în parohia Giriș (comitatul Bihor), din 19 cărți identificate ca fiind folosite în această parohie, 8 proveneau din Țările Române, acest lucru fiind probabil consecința poziției geografice a comunității, parohia aflându-se într-o zonă compact ortodoxă, așa cum este cea de la sud de Oradea. O altă parohie, în care dominau numeric cărțile ortodoxe, este Portița (comitatul Satu Mare), unde, din 8 cărți de cult, 7 erau tipărite în centre ortodoxe (Râmnic și București), această parohie făcând excepție de la regula amintită mai sus, pentru că se afla într-o zonă unde confesiunea ortodoxă nu era prezentă. Pentru parohia Băița, utilizarea cărților provenite din arealul ortodox nu este o un lucru ieșit din comun, deoarece această parohie a trecut la Unire la sfârșitul secolului al XIX-lea. Parohiile unde predomina cartea tipărită la Blaj erau: Aușeu, Bolda, Drăgești, Holod, Haieu și Tiream.

Tabel nr. 3. Situația cărților de cult folosite în câteva din parohiile greco-catolice românești aparținând Episcopiei Greco-Catolice de Oradea.

Nr. crt.	Parohia și anul înființării	Cărți de cult	Nr. total
1	Oradea-Mare ³¹ Sf. Nicolae 1744	<i>Liturghier</i> , Blaj, 1807; <i>Minei</i> , Buda 1804-1805 (12 cărți); <i>Strașnic</i> , Blaj, 1753; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1800; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1804; <i>Tipicon</i> , Buda, 1826.	17
2	Aușeu (Bihor) ³² 1778	<i>Liturghier</i> , Blaj, 1807; <i>Evangheliar</i> , București, 1760; <i>Minei</i> , Blaj, 1781; <i>Penticostar</i> , Blaj, 1768; <i>Octoih</i> , București, 1746; <i>Triod</i> , Blaj, 1771.	6
3	Băița (Bihor) ³³ 1900	<i>Liturghier</i> , Blaj, 1765; <i>Liturghier</i> , Sibiu, 1798; <i>Apostol</i> , Blaj, 1802; <i>Molitvelnic</i> , București, 1722; <i>Ceaslov/Orologhion</i> , București, 1748; <i>Ceaslov</i> , Râmnic, 1753; <i>Penticostar</i> , Blaj, 1768; <i>Octoih</i> , Râmnic, 1742; <i>Octoih</i> , București, 1746; <i>Octoih</i> , Blaj, 1825; <i>Chiriadromion</i> , Alba Iulia, 1699; <i>Triod</i> , Blaj, 1813; <i>Antologhion</i> , Râmnic, 1752; <i>Tipicon</i> , Buda, 1826; <i>Psaltire</i> , Râmnic, 1751.	15
4	Bolda (Satu Mare) ³⁴	<i>Liturghier</i> , Blaj, 1775; <i>Evangheliar</i> , Blaj, 1776; <i>Apostol</i> , Blaj, 1802; <i>Minei</i> , Blaj, 1781; <i>Penticostar</i> , Sibiu, 1805; <i>Octoih</i> , București, 1746; <i>Catavasier</i> , Blaj, 1762.	7

³¹ Dudaș, *op.cit.*, II, p. 258, 308, 328-330, 372, 466, 488.

³² *Ibidem*, I, p. 384, 480; II, p. 80, 109, 172, 372.

³³ *Ibidem*, I, p. 175, 258, 331, 385, 419, 446, 449, 455; II, p. 24, 80, 246, 283, 417, 472, 478.

³⁴ *Ibidem*, I, p. 385; II, p.17, 148, 152, 175, 284, 354.

Nr. crt.	Parohia și anul înființării	Cărți de cult	Nr. total
5	Vășad (Bihor) ³⁵ 1764	<i>Liturghier</i> , Sibiu, 1814; <i>Molitvelnic</i> , Blaj, 1784; <i>Cazanii de prăsnuire</i> , București, 1742; <i>Octoih</i> , Râmnic, 1750; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1753; <i>Biblia</i> , Blaj, 1795; <i>Chiriacadromion</i> , Neamț, 1811; <i>Antologhion</i> , Râmnic, 1766.	8
6	Drăgești (Bihor) ³⁶ 1856	<i>Evangeliiar</i> , Blaj, 1817; <i>Apostol</i> , Blaj, 1802; <i>Ceaslov</i> , Blaj, 1793; <i>Minei</i> , Blaj, 1781; <i>Penticostar</i> , Blaj, 1768; <i>Penticostar</i> , Sibiu, 1805; <i>Triod</i> , Blaj, 1771.	7
7	Holod ³⁷ (Bihor) 1761	<i>Evangeliiar</i> , Blaj, 1776; <i>Apostol</i> , Blaj, 1802; <i>Minei</i> , Blaj, 1781; <i>Penticostar</i> , Blaj, 1768; <i>Octoih</i> , Blaj, 1783; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1773; <i>Triod</i> , Blaj, 1771.	7
8	Girișu de Criș ³⁸ (Bihor) 1779	<i>Liturghier</i> , Târgoviște, 1713; <i>Evangeliiar</i> , București, 1750; <i>Apostol</i> , Blaj, 1767; <i>Ceaslov</i> , București, 1748; <i>Minei</i> (10 cărți), Buda, 1804-1805; <i>Penticostar</i> , Râmnic, 1743; <i>Chiriacadromion</i> , București, 1732; <i>Triod</i> , Râmnic, 1731; <i>Antologhion</i> , Râmnic, 1756; <i>Tipicon</i> , Buda, 1826.	19
9	Haieu ³⁹ (Bihor) 1779	<i>Evangeliiar</i> , Blaj, 1765; <i>Ceaslov</i> , Blaj, 1808; <i>Penticostar</i> , Blaj, 1768; <i>Octoih</i> , Blaj, 1770; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1773; <i>Triod</i> , Râmnic, 1761; <i>Antologhion</i> , București, 1766; <i>Catavasier</i> , Buda, 1818.	8
10	Portița ⁴⁰ (Satu Mare)	<i>Liturghier</i> , Râmnic, 1733; <i>Liturghier</i> , Râmnic, 1759; <i>Evangeliiar</i> , București, 1750; <i>Apostol</i> , Blaj, 1767; <i>Octoih</i> , București, 1720; <i>Triod</i> , București, 1746; <i>Triod</i> , Râmnic, 1761; <i>Antologhion</i> , București, 1766.	8
11	Tiream ⁴¹ (Satu Mare)	<i>Molitvelnic</i> , Blaj, 1815; <i>Ceaslov</i> , Blaj, 1766; <i>Ceaslov</i> , București, 1767; <i>Octoih</i> , Râmnic, 1743; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1753; <i>Antologhion</i> , Râmnic, 1737; <i>Catavasier</i> , Blaj, 1762.	7
12	Betfia ⁴² (Bihor) 1779	<i>Apostol</i> , Blaj, 1802; <i>Molitvelnic</i> , Blaj, 1784; <i>Penticostar</i> , Blaj, 1768; <i>Octoih</i> , Râmnic, 1763; <i>Strașnic</i> , Blaj, 1753; <i>Triod</i> , Blaj, 1771; <i>Antologhion</i> , Râmnic, 1766.	7

Sursa: Dudaș, *op.cit.*, I, II, 2007.

³⁵ *Ibidem*, I, p. 325, 436, 470; II, p. 49, 206, 242, 408, 431.

³⁶ *Ibidem*, II p. 89, 114, 180, 238, 289, 356, 443.

³⁷ *Ibidem*, II p. 92, 116, 135, 156, 181, 195, 292.

³⁸ *Ibidem*, I, p. 248, 288, 292, 304, 358, 422, 431, 437; II, p. 46, 56, 318, 484.

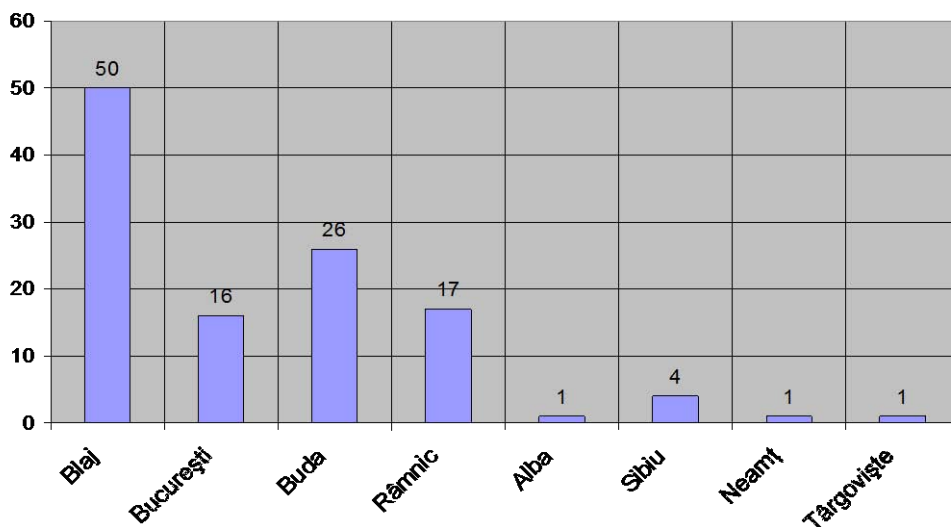
³⁹ *Ibidem*, II, p. 13, 28, 40, 92, 106, 135, 379, 452.

⁴⁰ *Ibidem*, I, p. 256, 311, 431, 479; II p. 16, 42, 58.

⁴¹ *Ibidem*, I, p. 320, 335, 469; II 18, 52, 65, 437.

⁴² *Ibidem*, I, p. 459; II, p. 20, 44, 82, 110, 201, 284, 397, 400.

Gravic nr. 4. Ponderea cantitativă a provenienței cărților de cult folosite în cele 12 parohii greco-catolice subordonate Episcopului de Oradea.

Sursa: Dudaș, *op.cit.*, I, II, 2007.

O altă dovadă a folosirii cărților de cult cu alfabet chirilic, și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, este legată de însemnările făcute de preoții sau învățătorii din parohii. Tipologia acestora o putem încadra în trei categorii: însemnări de proprietate (nume de persoane, de localități, de parohie), însemnări evenimentiale (menționarea unor fenomene naturale, sociale sau politice) și religioase (rugăciuni de mulțumire, blesteme).

În parohia Vășad, pe un *Antologhion* tipărit la Râmnic, în 1766, întâlnim o însemnare evenimentială despre perioada de *contract* a învățătorului din sat: *Ilie Papp, inveșiatoriu din 1853 octomvrie 1 până [în] august [1]872*⁴³. Pe un *Octoih* tipărit la Râmnic, în 1750, care, de asemenea, a aparținut acestei parohii, găsim mai multe însemnări cu caracter evenimential: *La anul 1830 august 1 am început a fi învățătoriu în orașul Beel unde am fost până la anul 1844, sept[emvrie] 8 zi[le]. La anul 1844, sept[emvrie] 8, am fost mutat la K[urta] Keer până la 1845 sept[emvrie] 1. De la 1 sept[emvrie] 1845 până la 12 zi[le] august 1848 am fost în Gașa, iar din 12 aug[ust] 1848 până astăzi în Vășad. Sig. Vășad 8 aug[ust] 1860. Rubenescu Theodor, născut în comuna Zoldeș, comitatul Aradului. Au servit în Vășad până la 1873 septemvrie 18. Resignând, s-a dus la fiul său, August, notar în Mocre[a]. Au murit la anul 1882*⁴⁴. Aceste însemnări atestă circulația acestei cărți în mai multe

⁴³ *Ibidem*, II, 2007, p. 49.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 436.

parohii, ea fiind purtată de învățătorul Teodor Rubenescu, a cărui proprietate era, și lăsată, apoi, parohiei Vășad. O altă însemnare evenimentială o întâlnim pe un *Minei* (Buda, 1804-1805) care a aparținut parohiei *Sf. Nicolae* din Oradea, unde este amintit canonicul Augustin Lauran (1841-1912): *În ziua aceasta a Mucenicului Iulian s-a sfințit I[lustrisimul] Domn Pr. Augustin Lauran de lector, popă în Roma, 1867, iuliu 4*⁴⁵. Pe un *Minei* (Blaj, 1781) care a aparținut parohiei Holod, întâlnim un alt tip de însemnare evenimentială, care face referire la epidemia de holeră din anul 1873: *În 2 juliu [1]873 s-a ivit cholera în comuna de Hollod, în 3 septamani a repausat 30 o[a]meni și mueri toți de la 18-42 ani, betrâni numai unul a murit. Scris-am de aduce aminte, în 23 iuliu 1873. Petru Fiterău, învețatoriu și cantor gr[eco]-cath[olic], Ioan Papp paroc gr[eco]-cath[olic] și asses[or] comunal*⁴⁶.

Însemnărilor de ordin evenimential le vin în completare cele de proprietate, cu numele preotului sau al învățătorului. Pe un *Triod* tipărit la Râmnic în anul 1761, și care a aparținut parohiei Ciumești (comitatul Satu Mare), găsim următoarea însemnare, datată în anul 1860: *A santii beserici de[n] Ciomocosu e acest Triodion reinoit in 1860 iunie 3. Irimie Pașcalău*⁴⁷. Parohia Haieș (protopopiatul Oradea) a deținut un *Strașnic* tipărit la Blaj în 1773, cu următoarea însemnare: *Acest Strastnic este a[l] bisericii de[n] Haieș. Scris-am eu Ioan Bologan, cantor [în] Haieș în anu[1] 1859*⁴⁸. Și în cazul parohiei Drăgești, care a deținut un *Triod* tipărit la Blaj în 1771, însemnarea de proprietate este însoțită de numele învățătorului: *Această sfanta și dumnezeiasca carte, anume Triod, este a sfintei biserici din Drajești. Scris-am eu, in 24 de zile februarie [1]856, Ioan învățător în Drăgești*⁴⁹.

În ceea ce privește literatura de pietate folosită de preoții și credincioșii greco-catolici în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aceasta este caracterizată de practica vechilor devoțiuni de tradiție bizantină, însă, cu implementarea unor elemente de pietate noi preluate din mediul romano-catolic. Devoțiunile de pietate specific bizantine cum erau *Paraclisul Maicii Domnului* și diferite *Acatiste* închinare sfinților se găseau în vechile cărți cult *Orologhion/Ceaslov* și *Acatistier*. Fiind utilizate doar de preotul și învățătorul satului aceste rugăciuni aveau o accesibilitate redusă față de credincioși, care, în această perioadă erau în proces de alfabetizare. Totuși, acestea favorizau practicarea comunitară a rugăciunii, fiind organizate în funcție de perioadele de Post și la sărbătorile speciale din cadrul anului liturgic. Odată cu pătrunderea literaturii de pietate de factură romano-catolică începe un proces care, treptat, a favorizat implementarea unui nou model

⁴⁵ *Ibidem*, II, p. 330.

⁴⁶ *Ibidem*, II, p. 181.

⁴⁷ *Ibidem*, II, p. 13.

⁴⁸ *Ibidem*, II, p. 135.

⁴⁹ *Ibidem*, II, p. 114.

de pietate, cel particular, în detrimentul celui comunitar. Acest lucru se întâmplă prin intermediul preoților care sunt formați în seminariile romano-catolice, dar și prin intermediul procesului de alfabetizare din școlile confesionale, a căror *cerere* de lectură crește până la sfârșitul secolului al XIX-lea⁵⁰. În plus, este perioada când crește numărul circularelor episcopale care recomandau din ce în ce mai multă literatura religioasă romano-catolică⁵¹.

În raportul candidatului la episcopat, Iosif Papp-Szilágyi (1862-1873), adresat Sfântului Scaun la 1862, acesta menționa folosirea următoarelor cărți de pietate: *Acatistieriu*; *Ciaslovu mic*; Moise Sora Noac, *Carte de Rogatiuni*; *Patimile Domnului Isus Christosu in versuri*; *Scurta Inviatiature*; Petru Maior, *Didachii adeca Inviatiaturi*; *Pentru S[fanta] Cruce Catehism*; *Talcuirea celor 10 Porunci*, toate acestea fiind editate în limba română, și având aprobarea Ordinariatului diecezan⁵².

Aceeași perioadă dă tonul la apariția tipăriturilor de pietate private, care încep un *asalt* asupra vieții bisericești greco-catolice în ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea⁵³. Inițiativele private ale clericilor greco-catolici se concretizează în redactarea cărților de rugăciuni pentru credincioșii de rând și școlari, în traduceri din lucrările de pietate la modă din literatura romano-catolică occidentală, și apoi, chiar prin compunerea unor lucrări de pietate originale (a se vedea tabelul nr. 5). Scopul urmărit era acela de a contrapune curentelor laicizante din epocă, o mai mare religiozitate, susținând și îmbogățind viața spirituală a

⁵⁰ *Bibliografia Românească Modernă*, II, p. 633. În această privință, amintim cărțile editate la Gherla după anul 1880: *Cărticica de rugăciuni și cântări, pentru pruncii școlari de ambe sexele și confesiunile. Cu mai multe icône frumoșe*. [Gherla, 1884] ; *Cărticică de rogățiuni și cântări pentru pruncii școlari de ambe sexe. Cu mai multe icone frumoșe*. Gherla (Tip. Aurora A. Todoran), [188?].; *Cărticică de Rogățiuni și Cântări pentru pruncii școlari. Cu bine-cuventarea Ecs. S. Prealuminatului și Preasânțitului D. D. Dr. Joan Vancea de Butésa Archiepiscop și Metropolit de Alba-Iulia și Făgăraș*. Gherla (Tip. Aurora A. Todoran), 1899.

⁵¹ A se vedea subcapitolul *Culturalizarea preoților* în Silviu Sana, *op.cit.*, p. 185-190.

⁵² *Ab 82-am. Libri, qui adusque ad populi moralem instructionem editi habentur, non sunt adeo multi, quim potius pauci dicendi sunt. Maxima usuales sunt ita nominati: Acatistieriu editionis tum antiquioris tum recentioris cum approbatione Ordinariatus gr[aeco] cath[olicae] Fogarasiensis. „Ciaslovu micu” sive Breviarium patrum pietati fidelium auommo datum. De inde alii non multi privata autoritate et concinnati et editi, quales sunt „Carte de Rogatiuni” auctore Moysse Sora Noacu, Praesbytero huius Dioeceseos edita. „Patimile Domnului Isus Christosu in versuri” incerto auctore, qui passionem Domini nostri Iesu Christi deduxit in versibus cadentialibus. „Scurte Inviatiature” quibus pubes bonis moribus asvescere edocetur. „Didachii adeca Inviatiaturi” varia instructiones morales auctore Petro Mayor. „Pentru S. Cruce Catechism” sive Catechismus Sanctae Crucis, incerto auctore. „Talcuirea celor 10 porunci” sive explicatio 10 Decalogi incerto auctore. Questi omnes romanica linguae sunt exarati. Omnio utile, quin amo necessarium foret partim nos nova editione que correctiori, partim alios ad populi pietatem fovendam edere, quos utiqua praestaret cum approbatione Ordinariatum gr[aeco] cath[olicam] cumprimis vero ipsius Metropolitanatae typis vulgare* (A se vedea SJANCI, fond E.G.C.O., dos. 136, f. 27v).

⁵³ A se vedea tabelul nr. 5.

propriilor credincioși. Locul ales pentru tipărirea acestor lucrări de pietate este noua tipografie privată *Aurora* din Gherla, înființată în 1881⁵⁴, în ciuda faptului că Sinodul Provincial din 1872 dorea ca în tipografia de la Blaj, să fie tipărite și *cărți de rugăciune acomodate pentru diversele staturi ale credincioșilor*⁵⁵. Aceasta tipografie privată din Gherla, a deținut un loc de frunte, pentru ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea, în privința tipăriturilor de pietate, eparhia orădeană neavând o tipografie proprie. Însă trebuie remarcat faptul că clericii greco-catolici s-au orientat și spre alte tipografii, așa cum au fost cele din Baia Mare⁵⁶, Satu Mare⁵⁷ și Sibiu⁵⁸.

Implicarea clericilor orădeni în implementarea pietății de tradiție latină, debutează în anul 1844, când parohul de Homorod, Moise Sora Noac (1806-1863)⁵⁹, scotea din teascul tipografiei de la Buda, cartea intitulată *Carticica de rugaciuni, pentru folosul si indemana Rumanilor Crestini*⁶⁰. Apoi, în paginile revistei *Familia*, este menționată tipăritura intitulată *Carte de rogatiuni si cantari pentru pietatea poporului*, tipărită la Carei, în anul 1866, alcătuită de preotul Vasile Vank din parohia Portița (comitatul Satu Mare)⁶¹. În același an, preotul Iustin

⁵⁴ Ioan Mușlea, *Din istoria tipografiei, editurii și librăriei românești în Ardeal (1830-1918)*, „Gând Românesc” nr. 10-12/decembrie 1939, p. 419. Text consultat on-line la http://dspace.bcuculuj.ro/bitstream/123456789/6857/1/BCUCLUJ_FP_BALP73_1939_007_010_012.pdf (03.05.2012).

⁵⁵ Ioan Geț, *op.cit.*, p. 103.

⁵⁶ *Bibliografia Românească Modernă*, III, p. 123. Este vorba de tipografia lui Mihail Molnár.

⁵⁷ *Ibidem*, III, p. 124. Este vorba de tipografia *Libera*.

⁵⁸ Ioan Mușlea, *op.cit.*, p. 418.

⁵⁹ A se vedea excelenta lucrare de doctorat a dlui Viorel Câmpean dedicată acestei personalități ecleziastice românești din nord-vestul României și intitulată *Moise Sora Noac (1806-1862). Monografie istorică* (A se vedea rezumatul la http://www.history-cluj.ro/Istorie/Ro/Doctorate/doctorat_campean/RezumatRo.pdf 14.06.2012).

⁶⁰ *Bibliografia...*, III, p. 642. Se pare că referința dată în *Bibliografia Modernă a României*, cu privire la cine este închinată această carte este greșită (...*Qua Monument de Instalatie [a Preasantiei Sale Domnului Domn Meletie Mitropolitului...a tota Moldova la stralucita dioa a instalatiei sale in 3 Febr. An. 1844 tinuta Inchina Auctorul]*), această carte fiind închinată Episcopului Vasile Erdelyi (1843-1862), în ziua instalării sale ca ierarh la Oradea și nu mitropolitului Meletie Stravropoleos al Atenei, loctiitor al Mitropoliei Ortodoxe a Moldovei, după moartea Mitropolitului Veniamin Costache (1803-1842). Descrierea completă și corectă a tipăriturii este în felul următor: *Carticica de rugaciuni, pentru folosul si indemana Rumânilor Crestini*. Compusă de Moise Szora Noacul, de V. Hunyad, Parochul G.C. al Homoroadelor si assess. la Măritul Comitat Szathmár. Qua Monument de Instalatie. La Buda, 1843. (13,5x9). X + 103[-106] p. De asemenea, aducem completările de rigoare la articolul dlui profesor univ. dr. Micea Popa menționând că lucrarea preotului Moise Sora Noac există în colecțiile Bibliotecii Naționale a Ungariei și a fost tipărită, fiind una deosebit de interesantă sub aspect lingvistic și teologic, nicidecum [...] *îmbăcsită și greoaie* [...], așa cum remarca profesorul clujean după descifrarea manuscrisului cărții (A se vedea detaliat Mircea Popa, *Manuscrise românești în bibliotecile budapestane*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, Cluj-Napoca, XXIII, 1980, p. 457-485).

⁶¹ „Familia-foia enciclopedică și beletristică cu ilustrațiuni”, Pesta, nr. 15/27 mai 1866, p. 168.

Popfii pregătea lansarea periodicului *Predicatoriul și catechetul, axat pe predici și catehizări pentru toate sărbătorile bisericești*⁶², dar care nu a mai fost tipărit pentru că nu primise aprobarea din partea Ordinariatului diecezan⁶³. În anul 1887, aflat încă pe băncile școlii din Satu Mare, Radu Cuparu – viitor profesor și preot de la Gimnaziul din Beiuș – intra în viața literară religioasă greco-catolică cu două lucrări de pietate intitulate *Patru Sfinte cântări pentru creștini evlavioși ... și Sfântul Rosariu sau cununa de roză a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu întocmit pre ritul răsăritean ...*⁶⁴. În anul 1898 ieșea din tipografia Sf. Ladislau din Oradea, *Cuvântări bisericești de Massillon*, ediția I-a și tomul I, traducerea din limba franceză fiind făcută de Ioan Geț, preot în Haieu (comitatul Bihor)⁶⁵. În anul 1900 apare lucrarea de pietate intitulată *Vięta preacuratei vergure Mariă născătoare de Dumnezeu*, avându-l ca autor pe preotul Corneliu Darabant, cartea fiind tipărită în tipografia *Aurora* de la Gherla⁶⁶.

Tabel nr. 5. Cărți de pietate concepute de clericii greco-catolici în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Nr. crt.	Descrierea bibliografică a tipăriturii	An
1	<i>Carticica de rugaciuni, pentru folosul si indemana Rumănilor Crestini</i> . Compusă de Moise Szora Noacul, de V. Hunyad, Parochul G.C. al Homoroadelor și assess. la Măritul Comitat Szathmár. Qua Monument de Instalație. La Buda, 1843. (13,5x9). X + 103[-106] p.	1843
2	<i>Carte de rogatiuni și cântări pentru pietatea poporului</i> , de Unu preotu. S.I. [1866]. Pretiulu 20 cr. se poate trage de la autoriulu, preotu in Portelek per. (plasa?) N. Károly (Careii Mari?) (F, 2(1866), nr. 14, maiu 15/27, p. 168.	1866
3	<i>Pietatea. Carte de rogatiuni</i> . Prelucrata din cartile rituali ale bisericei greco-catolice și după auctori aprobați de Dr. Vasiliu Lucaciu prof. de relig. Gr.cat. în gimn. Sup. Cat. dein Satu-Mare, Satu-Mare, Edit. Tip. Libere, 1882, (14x9,5). X p. +1f. + 323 p. + 1 pl.	1882

⁶² *Ibidem*, nr. 2/14 octombrie 1866, p. 383. Redacția menționa scopul acestui periodic: *Salutăm cu bucuri'a acest'a intepindere folositoria, carea purcede din acea preadeverata observare, cumca in lips'a mai totala de astfeliu de opuri preotii nostri sunt siliti a se folosi de izvore straine, anume prea alocurea magiare, ceea ce nici decat nu satisface si nu inaintedia interesele besericei si ale natiunei nostre (S.R.)*.

⁶³ *Ibidem*, nr.4/16 decembrie 1866, p. 491. Șematismele din anii 1864 și 1867 indicau ca preot al parohiei Portița pe Vasile Vank (A se vedea *Schematismus Venerabilis Cleri... pro anno 1864*, p. 93-94; *Schematismus Venerabilis Cleri...pro anno 1867*, p. 78-79).

⁶⁴ Viorel Câmpean, Marta Cordea, *Ediții neșemnalate în „Bibliografia Românească Modernă” ale unor lucrări întocmite de Radu Cuparu*, „Bibliotheca septentrionalis”, Baia Mare, an XX, nr. 2 (39), 2012 (sub tipar).

⁶⁵ *Bibliografia...*, III, p. 244. Unul din exemplarele acestei cărți se află la Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor, fond Bihor (III 21926, 295431).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 19.

Nr. crt.	Descrierea bibliografică a tipăriturii	An
4	<i>Cărticica de rugăciuni și cântări, pentru pruncii școlari de ambe sexele și confesiunile.</i> Cu mai multe icône frumoșe. [Gherla, 1884]. 10 cr. (Chiar acum au eșit de sub tipariu) (Lumin, 5(1884), nr. 82, oct. 13/25, p. 4: Cele mai eține cărți de rugăciuni)	1884
5	<i>Cărticică de rogațiuni și cântări pentru pruncii școlari de ambe sexe.</i> Cu mai multe icone frumoșe. Gherla (Tip. Aurora A. Todoran), [188?]. 10 cr. broș. (Edițiune pentru greco-catolici și alta edițiune pentru greco-orientali) (Lumin, 7(1886), nr. 99, p. 4; Uni, 3(1893), nr. 38, sept. 23, p. 312: La Tip. Aurora Gherla se pot procura.)	1886
6	<i>Patru Sante cantari pentru creștini evlaviosi scrise de Radu Cupariu la cererea poporului,</i> Szatmár, Editoriu Vasile Wolkenberg, 1887. (17 x 10,5 cm), 16 p. Lucrarea a fost reeditată în 1906 la Gherla, în Tipografia "Aurora" A. Todoran.	1887
7	<i>Santului Rósariu seu Cunun'a de Rosa a Preasantei Nascătorie de Domnedieu întocmitu pre ritulu resariteanu de R. Cupariu,</i> Szatmár, Editoriu Vasile Wolkenberg, 1887. (17 x 10,5 cm), [16 p.].	
8	<i>Rogațiunea Domnului, Tatalu nostru.</i> Explicata pe scurtu, de Joanu Borosiu, parochu gr. cat. și asesorii consistorialu. Editiunea Preotului Romanu. Gherl'a (Tip. Auror'a, p. A. Todoranu), 1888. (17,5 x 11,5). 27 p.	1888
9	Lucaciu, Constantin <i>Calea cerească,</i> carte de rugăciuni și cântări bisericășci întocmită pentru poporu românû din cărțile rituale aprobate ale bisericei resăritene de Constatin Lucaciu. Baia Mare (Tipariulu tip. Lui Michailu Molnar), [1894]. Ediție populară.	1894
10	<i>Poarta raiului,</i> carte de rugăciuni și cântări bisericășci întocmită pentru tinerimea română din cărțile rituale aprobate ale bisericei resăritene de Constatin Lucaciu. Baia Mare (Tipariulu tip. Lui Michailu Molnar), 1894. Ediție populară.	1894
11	<i>Carte de rogațiuni, cereri și laude întru onorea preacuratei feciore Marie pentru folosul și mângăierea sufletelor creștineșci.</i> Gherla (Tipografia diecesană), 1898. (20,5 x 14). 201[-205]	1898
12	<i>Rugăciunea Domnului sau Tatăl nostru.</i> Ed. II. Gherla (Tipografia diecesană), [1899].	1899
13	<i>Carte de rogațiuni, cereri și laude întru onorea preacuratei feciore Marie pentru folosul și mângăierea sufletelor creștineșci..</i> Ed. II. Gherla (Tipografia diecesană), [1899?]. 16°. 204 p.	1899
14	<i>Cărticică de Rogățiuni și Cântări pentru pruncii școlari.</i> Cu bine-cuventarea Ecs. S. Prealuminatului și Preasântitului D. D. Dr. Joan Vancea de Butésa Archiepiscop și Metropolit de Alba-Iulia și Făgăraș. Gherla (Tip. Aurora A. Todoran), 1899. (14 x 9,5). 48 p. cu il.	1899
15	<i>Canon de rogațiune cătră Domnul Nostru Isus Christos.</i> Edițiune separată Iubilăriă. Gherla (cu literile tipografiei diecesane), 1900. (19,5 x 14). 14 p. cu il. Pe copertă, mențiunea: <i>Epistola Pastorală a Episcopului provinciei, gr.-catolice de sub N. 470 din 6/18 Ianuaru a.c. a dispus ca acest Canon se se cânte ori se se cetescă cel pucin de 4 ori în decursul an 1900.</i>	1900
16	<i>Carte de rogațiuni, cereri și laude pentru Cultul Domnului și Mântuitoriu nostru Isus Christos și onorea preacuratei feciore Marie spre folosul și mângăierea sufletelor creștineșci.</i> Edițiune jubileară tipărită. Gherla (cu literile tipografiei diecesane), 1900. (17 x 12). 201[205] p.	1900

Nr. crt.	Traduceri, cărți de predici	An
1	Bougaud, Emile <i>Cartea durerii</i> , de Emil Bougaud, fost episcop de Lavall (Francia). Tradusă din originalul frances de Iacob Nicolescu, Timișoara, Edit. E. Dăianu (Tip. Heinrich Uhrmann), 1895. (16,5 x 10,5). 174 p.	1895
2	Ackerl, Ioan <i>Madona de Lourdes</i> , Trad. de ~. Iaurin, 1897 (traducere de Cupcea, Petre, Șimleul Silvaniei),	1897
3	Massillon, Jean-Baptiste <i>Cuvântări bisericești</i> de Massillon (trad. de Ioan Genț), Tom I., Edit. traducătorului (Tipografia societății pe Acțiuni „Sf. Ladislau”), 1898. (24,5x16,5). 411[-415] p. +1f.	1898
4	<i>Tragedia Calvarului</i> . [De] L'abbé Henry Bolo. Tradusă în românesce de membrii Societății de Lectură Inocentiu Micu Clain a teologilor din Blaj. Sibiu, Edit. Societății (Tipografia Societate pe acțiuni), 1899. (17,5 x 11,5). 4 f., 287 p., 4 f.	1899
5	Darabant, Corneliu, <i>Vięta preacuratei vergure Mariă născătoarea de Dumnezeu</i> de Corneliu Darabant, preot gr.cat. de diecesa Orădii-Mare. Gherla, Edit. Și tip. „Aurora” A. Todoran, 1900 (13x9,5), 66. p.	1900

Sursa *Bibliografia Românească Modernă*, I, II, III; Viorel Câmpean, Marta Cordea, *op.cit.*

În concluzie, se impun a fi remarcate câteva linii directoare din evoluția istorică a acestei eparhii românești în ceea ce privește folosirea cărților de cult și a celor de pietate. În privința cărților liturgice, în a doua jumătate a veacului al XIX-lea parohiile greco-catolice au folosit atât pe cele de proveniență ortodoxă, mult mai puțin numeric, cât și pe cele greco-catolice tipărite în tipografia de la Blaj, achiziționarea acestora fiind făcută din inițiative private (preot, învățător, comunitate) sau prin intermediul instituției bisericești. Utilizarea cărților de cult tipărite cu alfabet chirilic s-a prelungit până spre finele secolului, cele cu alfabet latin intrând în folosința parohiilor abia în ultimele două decenii ale aceluiași secol. Folosirea celor cu alfabet chirilic este dovedită de însemnările evenimentiale, de proprietate și religioase făcute pe acestea. Desprinderea de utilizarea cărților cu alfabet chirilic și înlocuirea acestora cu cele tipărite cu alfabet latin a fost un proces lung și de durată, cauzat, pe de o parte, de politica editorială a instituției ecleziale care abia în anul 1872 a reglementat tipărirea tuturor cărților bisericești în alfabet latin, iar pe de alta, datorită mentalității rurale, destul de refractară la schimbări, mai ales că edițiile noi a *Orologhionului* din 1869, a *Liturghierului* din 1870 și *Apostolului* din 1878, au adoptat formule excesiv de latinizante, acestea fiind un motiv în plus, în primirea acestora cu o doză de rețineră. În plus, trebuie ținut cont și de situația materială a parohiilor sărace, care nu-și permiteau să achiziționeze noile tipărături ieșite din tipografia din Blaj, utilizându-le pe cele care le aveau. Acest lucru este confirmat în cele doisprezece parohii analizate (vezi tabelul nr. 3 și

graficul nr. 4) care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea utilizau cărțile de cult greco-catolice și ortodoxe tipărite cu caractere chirilice, din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În privința literaturii de pietate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, greco-catolicii au folosit vechile devoțiuni de tradiție bizantină (*Paraclisul Maicii Domnului* și diferite *Acatiste*) care se aflau în cărțile de cult, în paralel, cu noile tipărituri axate strict pe pietatea și religiozitatea credinciosului. Aceste inițiative private, tipărite în tipografiile din Gherla, Satu Mare, Baia Mare, Sibiu, sunt culegeri de diferite rugăciuni, traduceri din literatura devoțională romano-catolică care se desprind de specificul comunitar al rugăciunilor devoționale de factură bizantină, orientându-se spre rugăciunea privată. Intitulate generic *Carte de rugăciuni*, acestea se adresau atât tinerilor școlari cât și credincioșilor, scopul urmărit fiind acela de cultivare a virtuților, și, prin urmare, de implementare a unei moralității exemplare în viața comunității. Prin creșterea numărului de cititori, ca o consecință a procesului de alfabetizare, aceste cărți de pietate au ajutat la creșterea religiozității în rândurile credincioșilor, venind în completarea specificului de tradiție bizantină a greco-catolicilor români.

Bibliografie

Izvoare inedite:

- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bihor (SJANBH)
 - fond Episcopia Greco-Catolică Oradea (prescurtat E.G.C.O.), inv. 1403, dos.178; inv. 881, dos. 754.
 - fond Parohia greco-catolică Vășad, dos. 1, 2;
 - fond Protopopiatul Greco-Catolic Beiuș, dos. 58/1898.
 Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (SJANCLJ)
 - Fond Episcopia Greco-Catolică Oradea, dos. 136.

Izvoare editate:

1. *Acta et Decreta Concilii Provinciae Ecclesiasticae graeco-catholicae romenae Alba-Iuliensis et Fogarasiensis, anno Domini 1900 (diebus 4/17 – 13/26 mensis Septembris)*, Blaș, 1900.
2. *Bibliografia Românească Modernă 1831-1918*, I-III, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1984,1986, 1989.
3. *Bibliografia Românească Veche*, I-IV, București, 1903-1944.
4. *Carticica de rugăciuni, pentru folosul și îndemana Rumanilor Crestini*. Compusa de Moise Szora Noacul, de V. Hunyad, Parochul G.C. al Homoroadelor și assess. la Măritul Comitat Szatmár. Qua Monument de Instalatie. La Buda, 1843.
5. *Cărticica de rugăciuni și cântări, pentru pruncii școlari de ambe sexele și confesiunile. Cu mai multe icône frumoase*. [Gherla, 1884].
6. *Cărticică de Rogățiuni și Cântări pentru pruncii școlari*. Cu bine-cuventarea Ecs. S. Prealuminatului și Preasânțitului D. D. Dr. Joan Vancea de Butésa Archiepiscop și Metropolit de Alba-Iulia și Făgăraș. Gherla (Tip. Aurora A. Todoran), 1899.
7. *Conciliulu Provincialu Primu alu Provinciei Basericești Greco-Catolice de Alba-Julia și Făgărașiu ținutu la anulu 1872*, Blaș, 1872.
Actele și Decretele Conciliului provinciei greco-catolice de Alba-Julia și Făgăraș ținut în anulu Domnului 1882 (din 30 mai până în 6 juniu), Blaș, 1882.
8. *Orologiulu celu Mare care cuprende urmarea oreloru*, editiunea a 2-a coresa și indereptata, Blasiu, In Tipografia seminariului metropolitanu, 1869.
9. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro anno MDCCCLIV*, Magno-Varadini, Typis Aloysii Tichy, [1854].
10. Papp-Szilágyi, Josepho, *Enchiridion Juris Ecclesiae Orientalis Catholicae*, M.-Varadini, Typis Aloysii Tichy, 1862.
11. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Graeci-Ritus Catholicorum pro anno a Christo nato MDCCCXXVII*, Magno-Varadini, Tipis Joannis Tichy [1827];
12. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro anno a Christo nato MDCCCDXIV*, Magno-Varadini, Tipis Aloysii Tichy, [1854];
13. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro anno MDCCCLXIV*, Magno-Varadini, In Typographia Aloysii Tichy, 1864.
14. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis C.R.O. pro anno MDCCCLXVII*, Magno-Varadini, Typis Akatii Tichy, 1867.

15. *Schematismus Historicus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Graeci-Ritus Catholicorum pro anno jubiliari 1900*, Magno-Varadini, Typis Samuelis Berger jun., 1900;

16. Vancea, Ioan, *Corespondența cu Sfântul Scaun (1865-1890)*, ediție, studiu introductiv și note: Ion Cârja și Daniel Sularea, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007.

Cărți și articole de specialitate:

1. Apan, Adrian, *Din corespondența episcopilor Vasile Erdelyi și Iosif Pop Szilaghi*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis”, I, 2004, p. 215-232.

2. Bălan, Ioan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, Tipografia Seminarului Greco-Catolic, 1914.

3. Braniște, Ene, *Liturgica generală*, I, Galați, Edit. Episcopiei Dunărea de Jos, 2002.

4. Câmpean, Viorel, Cordea, Marta, *Ediții nesemnătate în „Bibliografia Românească Modernă” ale unor lucrări întocmite de Radu Cuparu*, „Bibliotheca septentrionalis”, Baia Mare, an XX, nr. 2 (39), 2012 (sub tipar).

5. Dudaș, Florian, *Vechile tipărituri românești din țara Bihorului*, I, II, Timișoara, Edit. de Vest, 2007.

6. „Familia-foia enciclopedică și beletristică cu ilustrațiuni”, Pesta, 15/27 mai 1866, p. 168; nr. 2/14 octombrie 1866, p. 383; nr.4/16 decembrie 1866, p. 491.

7. Genț, Ioan, *Administrațiunea bisericească*, Oradea Mare, 1913.

8. Georgescu, Ioan, *Istoria Seminarului Român-Unit din Oradea Mare*, București, 1923.

9. Mârza, Eva, *Politica culturală și principii ale autorității de la Viena privind activitatea tipografiilor românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, „Annales Universitatis Apulensis, series Historica”, nr. 1/2011, p. 203-220.

10. Mihoc, Blaga, *Biserică și societate în Nord-Vestul României*, Oradea, Logos 94, 2003.

11. Mușlea, Ioan, *Din istoria tipografiei, editurei și librăriei românești în Ardeal (1830-1918)*, „Gând Românesc” nr. 10-12/decembrie 1939, p. 419. Text consultat on-line la http://dspace.bcucuj.ro/bitstream/123456789/6857/1/BCUCLUJ_FP_BALP73_1939_007_010_012.pdf (03.05.2012)

12. Popa, Mircea, *Manuscrise românești în bibliotecile budapestane*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, Cluj-Napoca, XXIII, 1980, p. 457-485.

13. Radu, Iacob, *Șematismul istoric al Diecezei Române Unite a Orăzii-Mari*, Oradea, Tipografia „Ateneul”, [1929].

14. Sana, Silviu, ... *pentru sufletele credincioșilor... Structuri bisericești și școlare în Eparhia greco-catolică de Oradea Mare. Parohii și școli sătești (1850-1900)*, Oradea, Edit. Universității din Oradea, 2011.

15. *Szátmar Vármegye*, Budapest, Légrády Testvérek Könyvnyomdája, s.a.,.

16. Tămăian, Petru, *Istoria Seminarului și a educației clerului Diecezei române unite de Oradea*, Oradea, Tipografia și Litografia Românească, 1930.